

Jaume Farré Vidal, el mestre freinetista des Mercadal i Ferreries (1933-1936)

Jaume Farré Vidal, Freinetist master from Mercadal i Ferreries (1933-1936)

Joan Manel Martí i Llufríu
joanmanelmarti2@gmail.com
Institut Menorquí d'Estudis (Espanya)

RESUM

La Segona República, instaurada el 1931, es va enfrontar a un país amb elevats nivells d'analfabetisme i un alt absentisme escolar. Per a combatre aquesta situació, el govern republicà del primer bienni (1931-1933) va impulsar la construcció de noves escoles, la contractació de més mestres i l'obligatorietat de l'ensenyament. A més, va fomentar la renovació pedagògica inspirada a l'Escola Nova i en la pedagogia activa. Jaume Farré Vidal va ser un d'aquests mestres compromesos amb el republicanisme i la modernització educativa. La seva trajectòria docent, documentada entre 1931 i 1938, va abastar la seva labor a Rao (Lugo), Montgai (Lleida), així com a Mercadal i Ferreries (Menorca). Aquesta informació prové de dos valuosos documents trobats en l'Arxiu Municipal des Mercadal. El primer és un àlbum fotogràfic que conté imatges familiars i de la seva activitat docent. El segon és una anàlisi de l'absentisme escolar de l'alumnat de Rao, presentat també en format d'àlbum. Tots dos documents representen un excel·lent testimoniatge de l'esforç renovador d'alguns mestres republicans, entre els quals destaca Jaume Farré Vidal, qui va ser un dels principals introductors i impulsors de la pedagogia freinetista a Menorca.

PARAULES CLAU: Freinet, absentisme escolar, Segona República, Rao (Lugo), Montgai (Lleida), es Mercadal i Ferreries.

ABSTRACT

The Second Republic, established in 1931, faced a country with high levels of illiteracy and a significant rate of school absenteeism. To tackle this issue, the republican government of the first biennium (1931-1933) promoted the construction of new schools, the hiring of more teachers, and mandatory education. Additionally, it encouraged pedagogical renewal inspired by the New School movement and active pedagogy. Jaume Farré Vidal was one of these teachers committed to republicanism and educational modernization. His teaching career, documented between 1931 and 1938, includes his work in Rao (Lugo), Montgai (Lleida), as well as in Es Mercadal and Ferreries (Menorca). This information comes from two valuable documents found in the Municipal Archive of Es Mercadal. The first is a photo album containing family snapshots and images of his teaching activities. The second is an analysis of school absenteeism among the students in Rao, also presented in album format. Both documents are an excellent testament to the reform efforts of some republican teachers, among whom Jaume Farré Vidal stands out as one of the key introducers and promoters of Freinet pedagogy in Menorca.

KEYWORDS: Freinet, school absenteeism, Second Republic, Rao (Lugo), Montgai (Lleida), es Mercadal i Ferreries.

RESUMEN

La Segunda República, instaurada en 1931, se enfrentó a un país con elevados niveles de analfabetismo y un alto absentismo escolar. Para combatir esta situación, el gobierno republicano del primer bienio (1931-1933) impulsó la construcción de nuevas escuelas, la contratación de más maestros y la obligatoriedad de la enseñanza. Además, fomentó la renovación pedagógica inspirada en la Escuela Nueva y en la pedagogía activa. Jaume Farré Vidal fue uno de estos maestros comprometidos con el republicanismo y la modernización educativa. Su trayectoria docente, documentada entre 1931 y 1938, abarcó su labor en Rao (Lugo), Montgai (Lleida), así como en Es Mercadal y Ferreries (Menorca). Esta información proviene de dos valiosos documentos hallados en el Archivo Municipal de Es Mercadal. El primero es un álbum fotográfico que contiene imágenes familiares y de su actividad docente. El segundo es

un análisis del absentismo escolar del alumnado de Rao, presentado también en formato de álbum. Ambos documentos representan un excelente testimonio del esfuerzo renovador de algunos maestros republicanos, entre los que destaca Jaume Farré Vidal, quien fue uno de los principales introductores e impulsores de la pedagogía freinetista en Menorca.

PALABRAS CLAVE: Freinet, absentismo escolar, Segunda República, Rao (Lugo), Montgai (Lleida), es Mercadal y Ferreries.

1. INTRODUCCIÓ. CONTEXT

La situació de l'ensenyament públic l'any 1931, abans de les eleccions municipals i la proclamació de la Segona República, era molt precària en tots els sentits (infraestructura, places escolars, mestres, formació pedagògica, etc.). Els nivells d'analfabetisme eren altíssims i els nivells d'escolarització molt baixos. En xifres trobem que l'any 1930 l'analfabetisme a l'Estat espanyol era d'un 35%. Per sexes, era d'un 24% d'homes i d'un 40% de dones.¹ La diferència és molt explícita respecte del paper relegat que s'atorgava a la dona i el seu accés a l'educació. La política educativa va ser una de les prioritats del nou règim republicà instituït després del mes d'abril de 1931. Malgrat que la intensitat de les iniciatives desplegades fou diferent segons el període, el balanç global és sense cap dubte positiu. L'empenta del primer bienni progressista entre 1931-1933 va fer que algunes qüestions, com la construcció d'escoles, seguís endavant durant els anys de govern cedista, entre 1933 i 1936. Els grans eixos de la política educativa republicana van ser quatre: la lluita contra l'analfabetisme, l'increment de l'escolarització, la formació del magisteri i la renovació pedagògica sota els principis de la pedagogia activa i del moviment de l'Escola Nova.

Pel que fa a la lluita contra l'analfabetisme cal esmentar breument l'experiència de les missions pedagògiques a Menorca. El seu objectiu era fomentar la cultura general de la població amb la creació de biblioteques fixes o ambulants, apropant les projeccions cinematogràfiques i les representacions teatrals, concerts i museus, fomentant l'orientació pedagògica dels mestres de les escoles rurals, etc. Amb aquesta finalitat, alguns fars de l'illa es convertiren

¹ Mercedes Vilanova Ribas i Xavier Moreno Julià, *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981* (Madrid: MEC, 1992), 189-190.

en centres de promoció cultural i educativa, per fomentar l'alfabetització de la gent que vivia en aquell entorn. Allà hi podien trobar llibres i aprendre a llegir, escriure o fer matemàtiques. Quant a l'increment de l'escolarització, la tasca de construcció d'edificis escolars realitzada durant el període republicà és especialment important. Un aspecte també a destacar en el procés d'escolarització és l'aposta per l'escola graduada pública. Aquest model d'escola organitzada per edats s'havia establert a Espanya per mitjà d'un decret l'any 1898, però en la majoria de casos no es va fer efectiu fins a l'arribada de la República, quan els sectors més renovadors el posaren en marxa. Passar de l'escola unitària a l'escola graduada va ser fonamental en el procés de millora de la qualitat educativa, i va obligar a construir més aules i més escoles, i a qualificar i formar més mestres. També durant aquesta època a Menorca es van obrir les dues primeres escoles rurals: la de Binicalaf (Maó), el gener de 1933, i la de Trebalúger (es Castell), el desembre del mateix any. Van existir altres projectes durant la República, però la victòria electoral de les dretes, el novembre de 1933, i l'esclat de la Guerra Civil el 1936 n'avortaren qualsevol possibilitat.

Per altra banda, des del punt de vista més ideològic les reformes educatives es van orientar cap a l'escola democràtica i laica, i a Catalunya també cap a la recuperació de la catalanitat. La Constitució de la República recollia en el seu article tercer que l'Estat espanyol no tenia cap religió oficial, i en l'article 48 concretava que l'ensenyament havia de ser laic. Una de les aportacions més innovadores de la Segona República va ser la formació del magisteri. El govern va comprendre que, per dur a terme una profunda reforma educativa, no n'hi havia prou amb destinar recursos a la construcció d'escoles; calia també tenir mestres ben formats. Va reconèixer que el mestre era la peça clau del canvi educatiu. «El mestre és el primer ciutadà de la República», solia repetir Marcel·lí Domingo, el primer ministre d'Instrucció Pública, per destacar la importància i el reconeixement social del docent. D'aquesta preocupació va néixer el nou Pla de Magisteri, un pla professional de quatre anys de formació, en què l'últim any es dedicava a pràctiques al costat d'un bon mestre. Durant aquest període, també es va impulsar de manera significativa les escoles d'estiu i els cursos de perfeccionament, dues de les iniciatives més destacades per a la formació permanent. L'objectiu era dignificar l'ensenyament públic mitjançant un professorat ben qualificat.

La quarta característica de la política educativa republicana va ser la renovació pedagògica. A Menorca la proclamació de la República significà, entre altres pràctiques, la implementació del mètode Freinet en la

correspondència escolar i les revistes com a eixos principals, la recuperació i reformulació de l'estudi del medi més proper i la revalorització de la llengua catalana. Jaume Farré Vidal, mestre de l'escola des Mercadal, i durant un temps també de Ferreries, va aplicar aquesta metodologia pedagògica en la seva pràctica docent, i en deixà constància en dos àlbums de fotografies i de dades que s'analitzen en aquest article.

2. ESTAT DE LA QÜESTIÓ

Al marge d'algunes referències puntuals de Jaume Farré Vidal recollides en publicacions sobre les víctimes de la repressió franquista, com *Diccionari Vermell*,² o sobre el grup Batec de Lleida, com *Batec: historia de vida de un grupo de maestros*,³ el primer treball que es publica de forma monogràfica sobre el mestre des Mercadal i Ferreries és *El mestre freinetista de l'Escola des Mercadal i Ferreries afusellat per la repressió franquista*, publicat l'any 2023 pels investigadors menorquins Josep Portella i Joan Manel Martí. La mateixa investigació va donar peu, durant el mateix any, a diversos articles i reportatges en la premsa generalista menorquina (Diari *Menorca* i revista *Pàgines DFerreries*).⁴

En el present treball s'actualitza el contingut de l'esmentat treball publicat l'any 2023 a partir de noves fonts primàries. Aquestes fonts inclouen cartes inèdites en les quals Jaume Farré Vidal és el destinatari o el remitent, localitzades en l'Arxiu Nacional de Catalunya, l'Archivo Historico Nacional i l'Arxiu Històric de Maó. Totes elles estan incloses, amb la seva referència arxivística, en la part bibliogràfica i documental del treball. Per altra banda, també són un component fonamental del present treball els dos àlbums, un de fotografies i un altre d'enregistrament de dades, que es guarden en l'Arxiu Municipal des Mercadal. El primer, compost per vuitanta-quatre fotografies, ja va servir per il·lustrar *El mestre freinetista de l'Escola des Mercadal i Ferreries*

² Llorenç Capellà Fornés, *Diccionari Vermell* (Palma: Edicions Moll, 1989).

³ Fernando Jiménez Mier y Terán, *Batec: historia de vida de un grupo de maestros* (Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2007).

⁴ Joan Manel Martí Llufríu, "Jaume Farré Vidal, el mestre freinetista de l'escola de Ferreries afusellat per la repressió franquista," *Pàgines DFerreries*, no. 5 (2022): 18-19.

afusellat per la repressió franquista,⁵ amb una selecció de dotze imatges mai publicades anteriorment. En el treball actual es tornen a recollir algunes d'aquelles imatges, més algunes altres totalment inèdites.

El segon àlbum, en canvi, on Farré dur a terme un enregistrament i una anàlisi de l'assistència de l'alumnat a Raó és una aportació nova al coneixement sobre la seva pràctica docent del mestre.

Imatge 1. Fotografia de Jaume Farré Vidal, de l'any 1931, inclosa en el seu àlbum personal.
Font: Arxiu Municipal des Mercadal.

3. BIOGRAFIA DE JAUME FARRÉ VIDAL

Jaume Farré Vidal nasqué a Cervera (Lleida) el 6 de maig de 1903. Estudià magisteri a l'Escola Normal de Lleida i començà a exercir de mestre el curs escolar 1922-1923, amb només 19 anys. Fins i tot hi ha referències que situen l'inici de la seva docència abans, el 1921.⁶ Treballà fins a l'any 1931 a dues

⁵ Josep Portella Pons i Joan Manel Martí Llufríu, *El mestre freinetista de l'Escola des Mercadal i Ferreries afusellat per la repressió franquista*, *Monografies menorquines segle XXI* (Ciutadella: Editorial i Setmanaris El Iris, 2023).

⁶ Mier y Terán, *Batec: historia de vida de un grupo de maestros*.

escoles de Lleida: primer a l'escola de Ventoses-Preixéns, entre 1922 i 1928, i després a l'escola de Montgai, entre 1928 i 1931, on coincidí, en aquest darrer cas, amb la seva mare, Maria Vidal Oliveres, mestra també de professió i vocació. Aquest darrer any, Farré fou destinat a Galícia, concretament a Rao, de Navia de Suarna (Lugo), on exercí com a docent almenys durant el curs escolar 1931-1932.

Durant aquest temps entrà en contacte amb el moviment educatiu renovador i el grup Batec de Lleida, del qual va formar part. Batec era una associació de mestres que, entre 1930 i 1936, treballà per estendre el corrent pedagògic de Freinet a Catalunya i a altres territoris. S'anomenà «Batec» perquè volia ser el: «batec uníson dels educadors que aspiraven a una escola millor, més satisfactòria de viure-la, i preparadora d'una generació més humana i solidària»,⁷ com recull Josep González Agapito a *Tradició i renovació pedagògica, 1898-1939: història de l'educació: Catalunya, Illes Balears, País Valencià*.⁸ Formaren part del grup Palau Caselles, Patricio Redondo, José de Tapia, Salvador Ambrós, Dolors Piera i altres mestres joves, com Jaume Farré Vidal. Una de les impulsores del grup Batec a Lleida fou la mestra, pedagoga i sindicalista Josepa Úriz i Pi (Badostain, Navarra, 1883 – Berlín, 1958), coneguda amb el nom de Pepita, que exercí una gran influència en molts dels membres del grup. Pepita es va incorporar a l'Escola Normal femenina de Lleida l'any 1921, quan Farré Vidal cursava el darrer curs a la Normal masculina, on impartí les assignatures de Pedagogia, Dret Escolar i Anatomia i Higiene. Entre 1931 i 1934 fou la directora de l'Escola Normal de Mestres de Lleida, unificada l'any 1931. El seu mestratge es va caracteritzar per la difusió de la pràctica de Célestin Freinet, Ovide Decroly i Maria Montessori. Molts d'aquests mestres també passaren a formar part de la FETE, el sindicat d'ensenyament de la UGT, presentat a Lleida el 1933. Després de la Guerra Civil molts d'ells hagueren de passar a l'exili.

Una altra persona que vincula Farré Vidal amb el freinetisme, a través de l'Escola Normal Masculina de Lleida i el grup Batec, és el mestre Jesús Sanz Poch, un dels impulsors de la introducció de les tècniques Freinet a Catalunya i Espanya. Farré Vidal va ser alumne de Sanz Poch durant el període en què aquest va exercir el magisteri a la Normal Masculina de Lleida, entre 1919 i

⁷ Josep González Agapito et al., *Tradició i renovació pedagògica, 1898-1939: història de l'educació: Catalunya, Illes Balears, País Valencià* (Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2002).

⁸ Josep González Agapito et al., *Tradició i renovació pedagògica, 1898-1939: història de l'educació: Catalunya, Illes Balears, País Valencià*.

1932. A més, després de la seva estada a Ginebra, on va conèixer, a través de Ferrière, el treball educatiu del mestre francès Célestin Freinet i la Cooperativa de l'Ensenyament Laic, Sanz Poch va influir profundament en alguns mestres amb més experiència del grup Batec, com José de Tapia i Patricio Redondo, que van ser pioners en la introducció de la tècnica de la impremta escolar a Montoliu i Puigverd.⁹

El grup Batec tenia com a objectiu bàsic relacionar l'escola amb la societat i l'entorn de l'infant. I per aconseguir-ho, cercava el contacte directe dels mestres amb els habitants dels pobles i la implicació de les famílies en la vida de l'escola, ja que volien desvetllar l'amor per l'ensenyament. Usaven materials diferents del llibre de text i s'oposaven a la memorització dels continguts, les amenaces i els càstigs corporals dels mestres vers els alumnes, un fet normalitzat en certs àmbits educatius de l'època. També cercaven el contacte i la proximitat amb l'alumne, per la qual cosa dissenyaven les aules sense tarimes, i estimulaven el treball cooperatiu en equip mitjançant l'ús de la impremta en les activitats escolars. Aquesta darrera pràctica educativa, característica del mètode Freinet, és possiblement element que més ha identificat al grup Batec.¹⁰ El mètode Freinet, que agafa el nom de l'il·lustre pedagog marxista Célestin Freinet, proposava que l'educació estigués sempre vinculada al context i a la realitat per tal de respondre a les necessitats i les inquietuds dels joves educants. I un dels elements més característics de la metodologia de treball de Freinet consistia en l'edició escolar de quaderns o revistes confeccionats a partir dels treballs fets pels mateixos alumnes. A Menorca els precursors d'aquesta innovadora pedagogia, aplicada a partir dels anys 30, foren Llorenç Pallicer i Andreu Bosch a l'Escola Graduada d'Alaior (on s'editaran les revistes *Nuestra Escuela* i *Mi Historia*), a més de Jaume Farré a les escoles des Mercadal i Ferreries. En *Batec. Historia de la vida de un grupo de maestros* es descriu a Jaume Farré com un entusiasta de la impremta i de l'intercanvi de quaderns, tot i que no s'ha trobat evidència que aconseguís una impressora escolar durant la seva estada a Menorca. Això, però, no descarta la possibilitat que utilitzés altres tècniques d'impressió, com la gelatina, per editar materials didàctics.

⁹ Joan Soler Mata, "L'itinerari formatiu i professional de Jesús Sanz Poch (1897–1936). Renovació pedagògica i compromís polític a Catalunya durant el primer terç del segle xx," *Educació i Història: revista d'història de l'educació*, no. 13 (2009): 9–48.

¹⁰ Bergés Quintí Casals, "L'Escola Normal femenina de Lleida: les primeres directores fins a Pepita Úriz Pi (1885–1936)," *Shikar: Revista del Centre d'Estudis Comarcals de Segrià*, no. 4 (2007): 58–69.

Cal tenir en compte que el mètode Freinet, com a pràctica educativa renovadora, va tenir els anys 30 un gran impacte en els sectors més crítics cap a l'educació tradicional. Tant és així que l'any 1932 la *Revista de Pedagogia*, en la sèrie *La Nueva Educación*, publicà el llibre d'Herminio Almendros titulat *La imprenta en la escuela. La técnica Freinet*, i l'any 1934 el mateix Freinet assistí com a convidat a l'Escola d'Estiu de Barcelona, amb una gran afluència d'assistents.¹¹

Imatge 2. Escola d'estiu de 1931, a Barcelona. Classe de construccions.
Font: Consell de Cultura. Generalitat de Catalunya.

Jaume Farré Vidal va ser, precisament qui, l'any 1931, impartí la lliçó pràctica sobre «com es fa un periòdic escolar»¹² en el marc de l'Escola d'Estiu de la Generalitat de Catalunya. Tenim constància que a aquella Escola d'Estiu hi van assistir mestres de les Illes interessats en la pedagogia freinetiana, tot i desconèixer la seva identitat. Per altra banda, cal afegir que Farré Vidal no només va ser un dels ponents de l'Escola d'Estiu, sinó que la seva implicació en el moviment renovador era més ample. A Farré se li encarregà aquell any la direcció del *Diari de l'Escola d'Estiu*, cosa que portà a terme amb total

¹¹ Enrique Pérez Simón, "El movimiento Freinet en España," *Cuadernos de Pedagogía*, no. 433 (2013).

¹² *Diari de l'Escola d'Estiu de 1931*. Arxiu de Revistes Catalanes Antigues.

dedicació i solvència, mereixent el reconeixement de Pompeu Fabra i Alexandre Galí, vicepresident i secretari, respectivament, del Consell de Cultura de la Generalitat de Catalunya (Arxiu de Revistes Catalanes Antigues). Al darrer nombre del *Diari*, en el qual s'anunciava la seva lliçó pràctica sobre «Com es fa un periòdic escolar»¹³ per part de «Jaume Farré Vidal, mestre de Raonavia de Suarna, Lugo»¹⁴ es recull una nota final de fets curiosos o simpàtics esdevinguts durant l'escola que diu: «Preguem al nostre director Sr. Farré que passi per Secretaria a recollir les ulleres que s'ha deixat avui sobre la taula, després de la seva lliçó pràctica».¹⁵ Per altra banda, a la mateixa època, trobem que Farré Vidal exercí també de mestre i director de l'Escola Catalana de Sentmenat. Ho sabem perquè durant el 1931 impartí un curs de llengua i gramàtica catalana per correspondència a 127 lectors de la revista Joventut Catalana. Aquesta activitat ens remet a dues noves característiques de Jaume Farré: el gran domini de la llengua catalana i la defensa de la catalanitat cultural i política.

Imatge 3. Escola d'Estiu. Escola d'Estiu a la Universitat Industrial. Parlament del president Francesc Macià en l'última setmana de l'escola. Clausura dels cursos. 24 d'agost de 1931. Fotografia: Josep Domínguez Martí.

¹³ *Diari de l'Escola d'Estiu de 1931*. Arxiu de Revistes Catalanes Antigues.

¹⁴ *Diari de l'Escola d'Estiu de 1931*. Arxiu de Revistes Catalanes Antigues.

¹⁵ *Diari de l'Escola d'Estiu de 1931*. Arxiu de Revistes Catalanes Antigues.

Retornant a la seva tasca docent de 1931, trobem que Jaume Farré Vidal és destinat a Rao (Lugo), on exercí com a mestre almenys durant el curs escolar 1931-1932. El curs següent el desenvolupà a Rao o de nou a Montgai, però les informacions en aquest sentit són incertes. En qualsevol cas, la referència al curs 31-32 és fonamental en aquest treball perquè és el curs escolar del qual es conserva a l'Arxiu Històric des Mercadal un detallat quadern de seguiment d'assistència i aprenentatge de l'alumnat de Rao.

Al mateix arxiu es hi troba també un àlbum fotogràfic que recull momentànies de la seva tasca com a mestre a Rao i a Menorca, a més de la seva història personal i familiar. En l'àlbum es deixà constància, per exemple, de l'activitat que posà en marxa perquè els fillets gallecs s'escrivissin amb els alumnes de l'escola de Sant Llorenç Savall (Barcelona), o les colònies escolars organitzades tant a Rao com a Menorca. Cal recordar que les colònies d'estiu eren una fórmula molt defensada pel corrent higienista preocupat especialment per la salut dels infants de la classe obrera.¹⁶ Farré Vidal és clarament un seguidor també d'aquestes tesis.

Finalment, com ja hem esmentat, el juliol de 1933¹⁷ Jaume Farré Vidal va ser designat mestre de l'escola des Mercadal, a la qual s'incorporà el 30 d'agost de 1933. Durant algun temps (entre 1934 i 1936) Farré, amb plaça assignada as Mercadal, també va exercir de Mestre Nacional a les Escoles Nacionals de Ferreries ubicades al Carrer Fred del municipi, que s'havien inaugurat el 8 de gener de 1934.

Quant a les Escoles Nacionals de Ferreries val la pena comentar alguns detalls del seu procés de gestació i organització, perquè tenen molt a veure amb els canvis educatius introduïts durant el primer bienni progressista de la República, i també amb la presència de Farré Vidal a Ferreries.

L'escola del carrer Fred de Ferreries es van començar a construir el 1932 i dos anys després ja es va inaugurar com a primer centre escolar públic. La necessitat d'una escola nova és emperò anterior (fonts documentals la situen l'any 1914). L'expedient de compra del solar és de 1931 i la recepció es produeix el 1934. L'edifici inicial es va acabar amb dues aules per funcionar com escola unitària. Les necessitats de major escolarització i d'una organització graduada van fer que prest (1940) es volgués ampliar a 8 aules, tot i que

¹⁶ Xavier Motilla Salas, "Higienisme i educació en el temps de lleure a la Menorca contemporània: les colònies escolars del port d'Addaia," *Educació i Cultura: revista mallorquina de cultura*, no. 17 (2004): 33-56.

¹⁷ *Gaceta de Madrid*, 8 de juliol de 1933.

finalment només van ser 6. Recordem que l'any 1930 Ferreries tenia 1.543 habitants censats, i Menorca 41.490. L'any 1939 les xifres són pràcticament les mateixes. És a dir, augmenta l'escolarització, no la població escolaritzable.

No tenim quasi cap informació sobre l'activitat docent de Jaume Farré a Menorca, excepte la informació, que no és poca, que aporten les ja esmentades fotografies amb els seus alumnes. És interessant en aquest sentit la referència de Bartomeu Vallori Mestre, que fou alumne de Farré Vidal, recollida en l'entrevista feta per Margalida Capellà a *Veus republicanes. Memòria de la Guerra Civil a Mallorca (1936-1939) (III)*:

[...] Record un mestre fantàstic que vaig tenir al Mercadal. Intel·ligent i bona persona. Era en Jaume Ferrer. Era socialista, i tractava amb molta consideració les monges d'un convent que hi havia devora l'escola. Durant la guerra viatjà a Barcelona amb el *Ciudadella*, però el vaixell va ser capturat. L'afusellaren a Palma, al mestre.¹⁸

En el moment d'esclatar la guerra, Jaume Farré es trobava a Castellserà, de vacances amb la família, però el 25 d'agost de 1936 rebé l'ordre del ministeri per tornar a Menorca, al seu destí des Mercadal. Del seu entorn familiar saben ben poca cosa. Jaume es casà el juliol de 1935 amb Ramona Reñé i Mir (Lleida, 1907 - ?), també mestre, amb la qual tingué una filla. Durant la seva estada a Rao i Menorca sembla que la família es mantingué a Lleida al municipi de la comarca de l'Urgell.¹⁹

Una vegada a Menorca, s'encomana a Farré Vidal que assumeixi immediatament la direcció de l'Escola Graduada des Mercadal, Fornells i es Migjorn amb l'objectiu que el setembre s'iniciïn tots els cursos amb normalitat. En l'encomana es posen a disposició de Jaume Farré Vidal els mestres Juan Casals Tomás, Araceli Villalonga Huguet, Juana Huguet Bagur y María Pascual Caules, per es Mercadal; Juan Sans García y Amalia Riera Llopis per a Fornells; i a Margarita Pons Moll per a es Migjorn Gran. També s'obre un crèdit a càrrec de Farré Vidal per al funcionament d'aquestes escoles, en representació «de la Comisión Gestora, del Comité Revolucionario

¹⁸ Margalida Capellà, *Dones republicanes: memòria de la Guerra Civil a Mallorca (1936-1939)* (Palma: Leonard Muntaner, 2009), 260.

¹⁹ Jordi Soldevila, "Tradició i renovació pedagògica a l'escola rural. El Pla d'Urgell entre 1880 i 1936," *Mascançà: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, no. 8 (2017): 137-145, <https://raco.cat/index.php/Mascanca/article/view/331427>.

y de la Federación de Trabajadores (UGT)». ²⁰ Tot açò fins que arribi «la normalización de las circunstancias actuales». ²¹ I així ho fa, cosa que ell certifica dia 1 de setembre del mateix any –1936– en una carta dirigida al Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts (Arxiu Històric de Maó). ²² Tot i que no ho digui a la referida carta, Farré Vidal ja s'havia fet càrrec llavors de les Escoles Nacionals de Ferreries, per a les quals també s'havia responsabilitat de la posada en marxa del curs escolar. El mes de novembre del mateix any les escoles foren clausurades a causa de la guerra.

Jaume Farré s'embarcà de nou cap a Barcelona dia 12 de novembre de 1936, a les dotze del matí, amb el vapor *Ciudadela*, per estar amb la seva família. Però els nacionals abordaren el vaixell i el desviaren cap a Palma. Segons relata l'historiador Andreu Murillo, el capità del vapor –el mallorquí Pere Riutort Julià– i deu dels seus passatgers foren afusellats poc després, dia 20 del mateix mes de novembre. Al cap d'un any i mig s'afusellarien sis tripulants més i un dels passatgers que viatjava en el vapor *Ciudadela*. Aquest darrer passatger era el mestre d'escola Jaume Farré Vidal.

Llorenç Capellà, coincidint amb la versió que Antoni Pons Melià exposa en *Víctimes del Silenci*, ²³ narra els esdeveniments d'aquesta manera en el seu *Diccionari Vermell*:

[...] Viatjava de Menorca a Barcelona amb el vaixell Ciutadella, quan va ser pres i traslladat a aigües mallorquines. L'empresonaren a Can Mir i dia denou de novembre del trenta-set comparegué davant el Consell de Guerra constituït a l'Audiència Territorial, acusat de cometre el delictes de rebel·lió. El condemnaren a mort i l'executaren el tres d'abril del trenta-vuit. Quan el detingueren exercia de mestre d'escola de Ferreries. Era home jove, molt valent i decidit. La nit que el posaren en capella, Farré va demanar la companyia de qualque pres per no sentir-se sol. Entre tots els companys, va sol·licitar la presència d'un altre mestre d'escola, Gabriel Coll, perquè era un home que ja havia estat sotmès a judici i no podia agreujar la seva situació el fet que es fes pública l'amistat que mantenien. Mentre s'escolaven les hores, va

²⁰ Documentació variada relacionada amb els centres educatius de l'illa i peticions de títols acadèmics (31 de març de 1930–3 d'octubre de 1933), *Arxiu Històric de Maó* [DG 151.5].

²¹ Documentació variada relacionada amb els centres educatius de l'illa i peticions de títols acadèmics (31 de març de 1930–3 d'octubre de 1933), *Arxiu Històric de Maó* [DG 151.5].

²² Certificat: JFV al Ministeri d'Instrucció Pública, 1 de setembre de 1936, *Arxiu Històric de Maó* (DG151).

²³ Antoni Pons Melià, *Víctimes del Silenci* (Maó: Edicions Menorca Segle xx, 2001), 90.

anar fent entrega de les seves pertinences a Coll, perquè l'endemà les distribuís. Fumava amb broquet, Farré, i l'hi va entregar amb el prec que el fes arribar a un pres que desitjava tenir-ne un. "Jo, tanmateix –afegí– d'aquí a demà tenc assegurada la blancor de la dentadura". Va tenir un record per a la seva escola: "Voldria que qualche dia posessin el meu nom a l'escola de Ferreries". I a la matinada va trencar el son dels presos amb un crit d'acomiadament, que volia ser la ferma esperança: "Companys, visca la República".²⁴

Com ja hem esmentat, el novembre de 1936 Jaume Farré Vidal fou detingut i traslladat al magatzem de fustes de Can Mir de Palma, convertit en presó franquista on es recloïen la majoria de mestres acusats i condemnats. Dia 18 de novembre de 1937, Farré fou sotmès a un Consell de Guerra que el condemnà a la pena de mort. La resolució diu així:

Fallamos que debemos condenar y condenamos a los procesados Miquel Febrer Vadell y Jaime Farré Vidal a la pena de muerte como autores de un delito de adhesión a la rebelión.²⁵

Sense cap dubte, l'adhesió de Farré Vidal a la República i a la renovació educativa que aquesta promogué va ser total i absoluta. Però en cap Causa hi trobem una imputació mínimament contrastada que vinculi Jaume Farré Vidal amb un delictes o amb fets de sang.

Efectivament, Farré era una persona de profundes conviccions republicanes. Durant el temps que va ser a Menorca i va residir as Mercadal va ser membre del Front Popular des Mercadal i designat director del Comitè Escolar Antifeixista l'any 1936. Des del Comitè impulsà l'enviament d'ajuda als combatents republicans. Va ser un abnegat col·laborador amb la proposta educativa del primer govern d'esquerres, entre 1931 i 1933, cosa que queda recollida en la correspondència particular de Farré Vidal amb els responsables

²⁴ Capellà Fornés, *Diccionari Vermell*, 63.

²⁵ Expedient de Pere Calafat Homar, *Arxiu de la Presó de Palma*, 1938, lligall 29, núm. 67.

del Ministeri.²⁶ En una d'aquestes darreres cartes de Jaume Farré Vidal al Ministre d'Instrucció Pública Marcelino Domingo Sanjuán, de 29 de febrer de 1936, Farré diu:

Com a català i republicà, em sentia fastiguejat de la política infame dels darrers temps, que feliçment hem pogut vèncer. Ara a treballar tots per a la consolidació de la veritable República reconquerida dia 16.²⁷

Dels anys entre 1930 i 1932 també trobem correspondència de Jaume Farré amb Francesc Macià²⁸ i amb l'Associació Protectora d'Ensenyança Catalana.²⁹ En una d'aquestes cartes, datada a 25 d'abril de 1932 a Rao, Farré Vidal manifesta al president Francesc Macià el seu «desig de que l'Estatut de Catalunya sigui aprovat tal com el votarem el dia 2 d'agost [de 1931]». ³⁰ Recordem: el dia 2 d'agost s'aprovà en referèndum l'Estatut –conegut com Estatut de Núria–, amb el suport del 99% dels vots, i amb una participació del 75% del cens. Finalment, dia 9 de setembre de 1932, després de la tramitació parlamentària a les Corts espanyoles republicanes, l'Estatut de Núria, impulsat pel president de la Generalitat de Catalunya Francesc Macià, va perdre el seu caràcter sobiranista i federal per passar a tenir una concepció de tipus regional.

²⁶ Correspondència Ministeri d'Instrucció Pública: JFV (Rao, Lugo) al Ministre d'Instrucció Pública (Madrid), 24 de març de 1933, *Archivo Histórico Nacional* (Mad 2106/57); Ministre d'Instrucció Pública (Madrid) a JFV (Rao, Lugo), 29 de març de 1933, *Archivo Histórico Nacional* (Mad 2106/57); JFV (es Mercadal) al ministre d'Instrucció Pública Marcelino Domingo Sanjuán (Madrid), 20 de febrer de 1936, *Archivo Histórico Nacional* (Carp. 301, Leg. 2571, Doc. 370–371); Marcelino Domingo Sanjuán (Madrid), ministre d'Instrucció Pública, a JFV (es Mercadal), 29 de febrer de 1936, *Archivo Histórico Nacional* (Carp. 301, Leg. 2571, Doc. 370–371); Ministeri d'Instrucció Pública a JFV, 29 d'agost de 1936, *Arxiu Històric de Maó* (DG151); Certificat: JFV al Ministeri d'Instrucció Pública, 1 de setembre de 1936, *Arxiu Històric de Maó* (DG151).

²⁷ Marcelino Domingo Sanjuán (Madrid), ministre d'Instrucció Pública, a JFV (es Mercadal), 29 de febrer de 1936, *Archivo Histórico Nacional* (Carp. 301, Leg. 2571, Doc. 370–371).

²⁸ Correspondència Francesc Macià: Francesc Macià a JFV, 17 de setembre de 1931, *Arxiu Nacional de Catalunya* (ANC1-818-T-12187); JFV a Francesc Macià, 25 d'abril de 1932, *Arxiu Nacional de Catalunya* (ANC1-818-T-5221); JFV a Francesc Macià, 10 de maig de 1932, *Arxiu Nacional de Catalunya* (ANC1-818-T-5221).

²⁹ Correspondència entre Jaume Farré i Vidal (mestre de l'escola pública de Rao, Navia de Suarna, província de Lugo) i l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, *Arxiu Nacional de Catalunya* (ANC1-429-T-226), [diverses dates].

³⁰ JFV a Francesc Macià, 25 d'abril de 1932, *Arxiu Nacional de Catalunya* (ANC1-818-T-5221).

Imatge 4. Manifestació de suport a l'Estatut de 1932.
Font: Arxiu d'El Nacional.

Jaume Farré Vidal fou afusellat, juntament amb el felanitxer Miquel Febrer Vadell, al cementiri de Palma a les 6 del matí de dia 5 d'abril de 1938.³¹ A les portes de la seva execució, Jaume Farré va escriure una darrera missiva dirigida a la seva gent. A la seva mare, a la seva esposa i a la seva filla; als seus germans, oncles i nebots; als seus amics; i als seus companys mestres i als seus alumnes. En aquesta carta Farré defensa, entre altres coses, el paper dels mestres en la seva funció de formar persones lliures.

Aquests són els fragments que dirigeix als mestres i alumnes:

Nit del 3 al 4 de novembre de 1938, 3 de la matinada.

Als meus alumnes que vaig ser tot d'ells. Els vaig donar tot el que vaig poder i per ells don avui la meua vida. Que no oblidin i que vegin en mi el mestre, l'home que va ser sempre mestre abans d'home i que lluità per amor a la seva escola.

Als mestres tots, els que saben ser-ho, a qui el nom respon als fets, als que viuen amb els infants i per als infants he de recordar les paraules

³¹ Bartomeu Garí Salleras, "La repressió a Mallorca en el transcurs de la Guerra Civil (1936–1939): memòria d'una eliminació planificada" (Tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears, 2017), a partir del *Llibre d'entrades de cadàvers del cementiri de Palma* (Arxiu de l'Empresa Funerària Municipal de Palma, abril de 1938, reg. 550), indica que tant Jaume Farré Vidal com Miquel Febrer Vadell foren afusellats directament al semicercle del Cementiri de Palma el 5 d'abril de 1938.

d'Arquimedes quan demanava un punt de suport per aixecar el món. Ells tenen el punt de suport: s'anomena infant. Que els modelin i serà l'home del demà que recordarà en tots els moments el seu Mestre com jo recordo els meus en especial a la que va ser per a la meua Mestra i la Mare.

Voldria escriure molt més, però vull sintetitzar-ho tot en les paraules que en pocs moments pronunciaré davant el piquet i en els darrers alens de la mort: mare, esposa, filla, germanes i familiars. República d'homes honrats. Honor a aquestes paraules que sintetitzen els meus anhels.

[Rubricat: Jaume Farré Vidal]

La carta, que en la seva versió original està escrita en castellà, va arribar a les mans de la periodista Conxeta Forteza. La carta la guardava un funcionari d'oficines de l'Exèrcit que, a petició del seu oficial, l'havia copiada per enviar-la als seus familiars. Era una d'aquelles moltes cartes escrites pels presoners a les seves famílies abans de ser afusellats.

4. L'ÀLBUM D'ANÀLISI DE L'ESCOLARITZACIÓ A L'ESCOLA OFICIAL DE RAO (1931 - 1932)

Imatge 5. Fotografia de l'alumnat a l'escola de Rao, a l'àlbum d'anàlisi de l'escolarització.

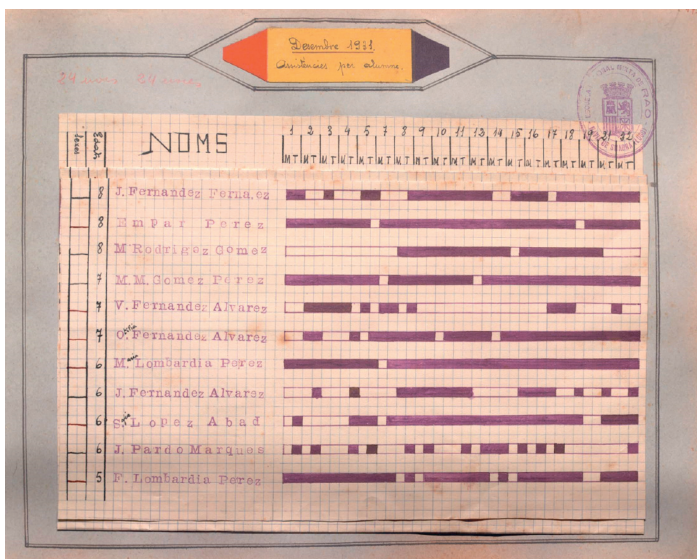
Font: Arxiu Municipal des Mercadal.

La Segona República, proclamada el 14 d'abril de 1931, es va trobar amb un país on la major part de la població era analfabeta, especialment les dones. L'absentisme escolar era molt elevat, i l'assistència a les aules era irregular, fet que provocava que molts infants no rebessin cap tipus d'educació i no aprenguessin ni a llegir ni a escriure. Per fer front a aquesta situació el govern republicà del primer bienni posà en marxa diferents mesures, com la construcció de noves escoles, la dotació de més mestres i l'obligatorietat de l'ensenyament (a través de la Constitució republicana de 1931). Tot i això, el context sociocultural de cada territori va determinar ritmes i processos diferents en l'escolarització. En Rao, per exemple, la majoria de criatures no anaven a classe perquè havien d'aprendre un ofici o havien de treballar al camp, ajudant als seus pares.

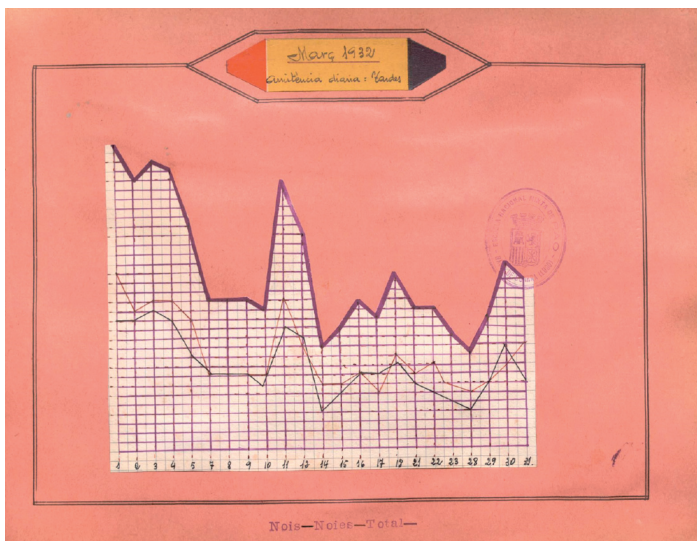
Quan Jaume Farré Vidal arribà a Rao es va trobar l'aula buida, sense alumnes ni llista de matriculats. És per aquest motiu que, amb el nou curs (1931-1932), Farré inicià el registre d'assistència de cada alumne amb els dies escolars del mes i les sessions de matí i tarda, a més del tractament diferenciat entre fillets i filletes. El centre funcionava amb una sola aula en la qual convivien fillets i filletes d'entre 5 i 18 anys. En la introducció del seu quadern d'enregistraments Farré explica que el quadern és fruit de la necessitat d'incentivar l'escolarització.

El curs començà dia 15 de setembre, i funcionà amb regularitat fins a finals d'octubre. Aquell mes es va produir un parèntesi causat per l'elevat absentisme, sempre relacionat amb l'època de recol·lecció de la castanya, producció típica de la regió. Durant aquell parèntesi –conta Farré en el quadern, com si fos un diari– aprofità la calma per fer millores a l'aula, canviar els mapes Paluzie per mapes Forest i ambientar les parets amb els dibuixis del conte «Pulgarcito» fets pel dibuixant Enric Cervelló Bach (1894-1975). Dia 25 d'octubre es van poder reprendre les classes, amb la incorporació de nous alumnes. Amb aquelles dades Farré no només va poder obtenir una anàlisi global de l'assistència del seu alumnat (per edats, sexe, dies, tandes i sessions), sinó també intervenir per reduir l'absentisme, la gran batalla contra l'analfabetisme.

L'àlbum conté una portada, una foto inicial de l'alumnat i un text de presentació de dues pàgines. En el primer mes –novembre– també hi ha una descripció i previsió del curs. I cada mes inclou alguna fotografia de l'escola i el seu entorn. En total són 5 pàgines.

Imatge 6. Quadern elaborat per Jaume Farré Vidal amb l'enregistrament i anàlisi de l'assistència de l'alumnat. Rao, curs 1931-1932. Font: Arxiu Municipal des Mercadal.

Imatge 7. Quadern elaborat per Jaume Farré Vidal amb un gràfic de l'assistència dels fillets i les filletes durant el mes de març. Rao, curs 1931-1932. Font: Arxiu Municipal des Mercadal.

A partir de llavors, es recullen per mesos, des del novembre de 1931 al maig de 1932, les dades següents: registre nominal de l'alumnat i la seva assistència, detallada en matins i tardes; gràfic d'assistència diària als matins; gràfic d'assistència diària a les tardes; gràfic comparatiu de l'assistència als matins i tardes; gràfic d'assistència als matins i tardes de filletes i fillets de forma separada, expressat en percentatges; gràfic d'assistència als matins i tardes de filletes i fillets de forma separada, expressat en termes absoluts; gràfic de l'assistència diària de filletes i fillets, separatament; gràfic de l'assistència en nombres absoluts de filletes i fillets, separatament; i registre total d'assistència segons les edats, sexe, i desglossant separatament els matins i les tardes. En total són 10 pàgines, desplegable en alguns casos, per a cada mes. I 50 en total.

Finalment, s'inclou també un resum del curs, amb registres i gràfics, de 19 pàgines, i un còmput anual de matriculats, de 4 pàgines. L'àlbum conté en total 78 pàgines, amb dades, gràfics, imatges i textos, a més d'algunes pàgines en blanc.

5. L'ÀLBUM FOTOGRÀFIC DE JAUME FARRÉ VIDAL. RAO, LLEIDA I MENORCA (1931 - 1938)

Conté 209 fotografies, dues estampes i un segell. Hi ha marques de 6 imatges més que han desaparegut. Entre les fotografies hi trobem imatges familiars i de les seves estades a Lugo, Lleida i Menorca. Les estampes són un plec de la revista Joventut Catalana dedicat a Sant Jordi de 1931 i un recordatori del seu casament. I el segell és de l'exposició internacional de Barcelona de 1929.

Imatge 8. Portada de l'àlbum fotogràfic de Jaume Farré Vidal. Font: Arxiu Municipal des Mercadal.

Imatge 9. Excursió escolar al Toro. Octubre de 1933. Font: Arxiu Municipal des Mercadal.

Imatge 10. Jaume Farré Vidal assegut a l'escala de les Escoles Nacionals de Ferreries, acompanyat d'altres mestres de les escoles menorquines. Font: Arxiu Municipal des Mercadal.

Imatge 11. Farré Vidal dins l'aula amb el seu alumnat, a l'escola de Ventoses-Preixéns. Font: Arxiu Municipal des Mercadal.

6. A TALL DE CONCLUSIÓ

Jaume Farré Vidal pertany a una generació de mestres que impulsà experiències educatives renovadores a Lleida, Rao o Menorca. El seu trasllat a l'illa l'any 1933 coincidí amb la posada en marxa a l'illa d'algunes experiències de tipus freinetista, com la revista *Nuestra Escuela*, impulsada pel mestre ciutadellenc Andreu Bosch Anglada (Ciutadella, 1902 - 1976) quan era mestre de l'escola Graduada d'Alaior, o el periòdic escolar del mestre de l'escola de Sant Lluís Francesc Pons Pons (Sant Lluís, 1892 - 1969). En aquest sentit, a Menorca tenim diferents experiències rellevants en la posada en pràctica de la revista escolar com a eina pedagògica. Una d'elles és *Nuestra Escuela*, impulsada pel mestre ciutadellenc Andreu Bosch Anglada (Ciutadella, 1902 - 1976) quan era mestre de l'escola Graduada d'Alaior, entre 1932 i 1941. *Nuestra Escuela* es va imprimir entre 1933 i 1936, i, com apunta l'investigador en la història de l'educació Pere Alzina, s'envià a «a Catalunya, a les Illes i al

sud de França dins la iniciativa freinetista d'intercanvi de correspondència i de revistes escolars entre centres allunyats». ³²Per altra banda, a l'escola de Sant Lluís, el mestre Francesc Pons Pons (Sant Lluís, 1892 - 1969) va impulsar durant els anys 30 un periòdic escolar basat en la metodologia Freinet, en què les excursions i sortides escolars n'eren un component destacat. ³³ Francesc Pons va estudiar a l'Escola Normal de Mestres de Barcelona, on es va graduar com a mestre de primer ensenyament. Cal considerar Farré Vidal com un dels introductors i impulsors de la pràctica renovadora freinetista a Menorca.

La presència i la tasca educativa de Jaume Farré Vidal a Menorca queda recollida en dos extraordinaris volums gelosament guardats des de l'any 2002 a l'Arxiu Municipal des Mercadal. Lamentablement, altres documents i materials de Farré Vidal no van tenir tanta sort, i s'han perdut o destruït per sempre. Un dels volums esmentats és un quadern fotogràfic de la trajectòria personal i professional de Farré Vidal. L'altre és un minuciós i acurat registre d'assistència de l'alumnat a l'escola, orientat a reduir l'absentisme i fomentar l'escolarització. Esperem que la conservació d'aquests dos volums i la present monografia dedicada al freinetista Jaume Farré Vidal permetin conèixer millor una de les figures claus en la renovació pedagògica a Menorca.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Capellà, Margalida. *Dones republicanes: memòria de la Guerra Civil a Mallorca (1936-1939)*. Palma: Lleonard Muntaner, 2009.

Capellà Fornés, Llorenç. *Diccionari Vermell*. Palma: Edicions Moll, 1989.

Garí Salleras, Bartomeu. "La repressió a Mallorca en el transcurs de la Guerra Civil (1936-1939): memòria d'una eliminació planificada." Tesi Doctoral, Universitat de les Illes Balears, 2017.

González Agàpito, Josep, Salomó Marquès Sureda, Alejandro Mayordomo Pérez i Bernat Sureda García. *Tradició i renovació pedagògica, 1898-1939: història de l'educació: Catalunya, Illes Balears, País Valencià*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002.

³² Pere Alzina, *Menorca, educació i cultura: el pas del temps*, format web, <https://educaciomenorca.org/>.

³³ Antoni Juan Petrus, *Francisco Pons Pons, mestre* (Sant Lluís: Centre Cultural i Esportiu Sant Lluís, 1992), 56.

- Jiménez Mier y Terán, Fernando. *Batec: historia de vida de un grupo de maestros*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida, 2007.
- Martí Llufríu, Joan Manel. “Jaume Farré Vidal, el mestre freinetista de l'escola de Ferreries afusellat per la repressió franquista.” *Revista de Ferreries* (2022).
- Motilla Salas, Xavier. “Higienisme i educació en el temps de lleure a la Menorca contemporània: les colònies escolars del port d'Addaia.” *Educació i Cultura: revista mallorquina de cultura* 17, no. 17 (2004): 33–56.
- Pérez Simón, Enrique. “El movimiento Freinet en España.” *Cuadernos de Pedagogía*, no. 433 (2013).
- Petrus, Antoni Juan. *Francisco Pons Pons, mestre*. Sant Lluís: Centre Cultural i Esportiu Sant Lluís, 1992.
- Pons Melià, Antoni. *Victimes del Silenci*. Maó: Edicions Menorca Segle xx, 2001.
- Portella Pons, Josep, i Joan Manel Martí Llufríu. *El mestre freinetista de l'Escola des Mercadal i Ferreries afusellat per la repressió franquista*. Ciutadella: Editorial i Setmanaris El Iris, 2023.
- Casals Bergés, Quintí. “L'Escola Normal femenina de Lleida: les primeres directores fins a Pepita Úriz Pi (1885–1936).” *Shikar. Revista del Centre d'Estudis Comarcals de Segrià*, no. 4 (2007): 58–69.
- Soldevila, Jordi. “Tradició i renovació pedagògica a l'escola rural: el Pla d'Urgell entre 1880 i 1936.” *Mascança: revista d'estudis del Pla d'Urgell*, no. 8 (2017): 137–145. <https://raco.cat/index.php/Mascanca/article/view/331427>.
- Soler Mata, Joan. “L'itinerari formatiu i professional de Jesús Sanz Poch (1897–1936): renovació pedagògica i compromís polític a Catalunya durant el primer terç del segle xx.” *Educació i Història: revista d'història de l'educació*, no. 13 (2009): 9–48.
- Vilanova, Mercedes, i Xavier Moreno. *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*. Madrid: MEC, 1992.